
СЛОВОТВІР ГРАМАТИКА

УДК 81.38

DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2018.25.141319>

Ю. О. Голоцукова,

канд. філол. наук,

Маріупольський державний університет,

доцент кафедри слов'янської філології та перекладу

РЕЗУЛЬТАТИВ І ДІАТЕЗА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Статтю присвячено дослідженню сутності діатезних опозицій при зсуві логічних акцентів зі сфери морфології слова у сферу семантики та синтаксису дієслівного речення, виокремленню й опису об'єктного, суб'єктного, дводіатезного та посесивного діатезних типів результативних конструкцій в українській мові.

Ключові слова: актив, діатеза, діатезний тип, пасив, результатив.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Аспектологія, що динамічно розвивається в славістиці, на жаль, майже позбавлена описів українського матеріалу. Наприклад, у колективній монографії *Типологія результативних конструкцій (результатив, статив, пасив, перфект)* [7] серед обстежених мов (китайська, нивхська, монгольська, ескімоська, чукотська, арчинська, узбецька, евенкійська, грузинська, давньогрецька, російська, литовська, арабська, індонезійська, німецька, норвезька, вірменська, фінська, фула) не виявилось мови української. Цей факт зіграв істотну роль в рішенні звернутися до даного питання, що розглядається і в самій україністиці лише побіжно. Саме цим зумовлюється **актуальність** дослідження.

Аналіз досліджень проблеми. Питаннями аналізу та класифікації результативних конструкцій у різних аспектах займалися такі лінгвісти, як І. Р. Вихованець, О. В. Бондарко, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Ю. П. Князев, Ю. С. Маслов, В. П. Недялков, В. О. Плунгян, Г. Г. Сильницький, С. Є. Яхонтов та ін. В українській мові результати кваліфікують як грамемі зі значенням результативного стану, що перебувають в опозиції з грамемами зі значенням перехідної дії, типовими виразниками яких є відповідно предикативно вжиті пасивні дієприкметники доконаного і недоконаного виду або предикативні форми на *-но*, *-то*. Ця характеристика відсилає до діатезної опозиції актив – пасив.

Мета дослідження – визначення сутності діатезних опозицій при зсуві логічних акцентів зі сфери морфології слова у сферу семантики та синтаксису дієслівного речення. Основні **завдання** полягають в описі сутності діатезних опозицій, виокремленні діатезних типів результативних конструкцій української мови.

Об'єктом вивчення постала категорія результатива української мови, **предметом** – діатезні типи результативних конструкцій української мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Так, слов'янські конструкції на *-но, -то* відомі як пасивні, в яких дієприкметник не координує з ім'ям. Тому вони називаються неузгоджуваними, нечленним пасивом, неузгодженою формою, незмінною формою. Відносно ж українських конструкцій слід говорити про ослаблену опозицію активності й пасивності або навіть про нейтралізацію пасивного значення. Так, сполучуваність українських результативних форм на *-но, -то* із знахідним відмінком об'єкта говорить про активність конструкцій. Проте сполучуваність з агентивним додатком, хоч і обмежена, свідчить про їх пасивність.

Щодо труднощів у визначенні діатези і про своєрідність категорії стану говорив Е. Бенвеніст: «... хіба не дивно, що інші дієслівні категорії – спосіб дії, час, особа, число – піддаються досить точному визначенню, а категорію фундаментальну, дієслівну діатезу, не вдається охарактеризувати точно?» [1, с. 186]. Поняття діатезного типу пов'язане із семантико-синтаксичним й універсальним поняттям діатези, «що дозволяє максимально адекватно описати сутність діатезних опозицій при зсуві логічних акцентів зі сфери морфології слова у сферу семантики та синтаксису дієслівного речення» [8, с. 5–9].

Виділені діатезні типи конструкцій ґрунтуються на відмінностях у співвідношенні семантичних і синтаксичних актантів у даних конструкціях порівняно з конструкціями із вихідними дієсловами [8, с. 64].

Виділяють такі діатезні типи:

- суб'єктний тип від інтранзитивних дієслів;
- об'єктний тип від транзитивних дієслів;
- дводіатезний тип (суб'єктно-об'єктний, невизначений);
- посесивний тип.

Розглянемо українські результативні конструкції суб'єктного, об'єктного, дводіатезного і посесивного типів.

У випадку *суб'єктного* типу результатива суб'єкт стану відповідає суб'єктові попередньої дії. Так, українські суб'єктні результативи реалізують тільки результативне значення. Результативність суб'єктного типу конструкцій, виражених пасивними дієприкметниками, – факт в аспектології відомий і практично не заперечуваний.

Так, наприклад, частотними є рефлексивні результативні форми від рефлексивних дієслів: *Під завеликими бровами глибоко засіли невеличкі очиці, кольору щойно переломлених напильників (М. Стельмах); Недалеко від контори, на шляху до центральної лікарні, товпився гурт позасмалюваних робітників без сорочок, бо ними замотували голови замість чалми (І. Ле); Посеред великого плацу, за дротом, густо набито людей (М. Стельмах).*

Результативне значення можуть мати форми минулого, а також форми майбутнього часу: *Незабаром човен з телям було взято на буксир і щасливо приставлено до берега (Донч., VI, 1957, 148); В деяких місцях толь було прорвано чи*

пробито (Хижняк, Тамара, 1959, 176); *Коли б я взялась перекладати, то, звичайне, віршами, інакше се б значило зложити зброю долі перед В. Гюго та ще й після того, як уже було пробувано свої сили на ньому (Л. Українка); По ходу речей має скластися либонь так, що ту посаду буде запропоновано Вам (М. Коцюбинський); – Ну, товаришу Донченко, – кажу я, беручи рецензію, – зараз буде зачитано вирок (Донч., VI, 1957, 614).*

Результативні конструкції *об'єктного* діатезного типу в українській мові функціонують разом зі стативними конструкціями. Розмежування обох різновидів залежить від ряду граматичних умов. Діатезний тип виявляється тут нейтральним. Так, вживання результативних конструкцій в рамках *об'єктного* типу обумовлено лексичним значенням вихідного дієслова, лексичним оточенням результатива, а також його положенням у структурі тексту.

Лексичне значення вихідного дієслова. Цікавими щодо можливості утворення результативів, на наш погляд, є дослідження А. П. Загнітка щодо поняття дії та стану. Диференціація лексем на дієслова дії і дієслова стану має вирішальне значення, оскільки інвентар дієслівних граматичних значень значною мірою залежить від приналежності дієслова до першого чи другого розряду слів. Дієслова стану є значно складнішими у функціональному плані, що мотивується їх похідністю і конденсацією попередньої семантики у своїй структурі. Поняття дії включає в себе семантичні ознаки активності, доцільності, каузативності, об'єктності, інструментальності. Найпоследовніше вони виражені лише серед номінативно-акузативних дієслів, які позначають активні цілеспрямовані дії, що витворюються особою і спрямовані на об'єкт із метою його перетворення.

Опозиція дієслів дії і дієслів стану пронизує всю граматичну систему мови. Похідністю дієслів стану зумовлюється, зокрема, їх своєрідність щодо видового протиставлення (непарність переважно властива дієсловам стану; результативність – дієсловам дії, порівняймо: *любити / I розлюбити, будувати // побудувати, малювати / I намалювати, писати // написати // відписати*).

Дієслова дії охоплюють лексеми на позначення:

1) фізичної дії: *вишивати, різати, чеканити, шити, шліфувати, складати* тощо;

2) інтелектуальної дії: *акумулювати, аналізувати, імпровізувати, конструювати, проектувати, систематизувати, створювати, фантазувати* тощо;

3) мовлення: *оголошувати, оповідати, повістувати, пояснювати, розповідати, стверджувати, уточнювати, шепнути* тощо;

4) давання: *відбирати, віддавати, відправляти, давати, дарувати, доручати, красти, отримувати, платити, присвоювати* тощо;

5) відношення: *переважати, рівнятися* тощо;

6) простору: *висіти, лежати* тощо;

7) володіння і приналежності: *володіти, тримати* тощо.

Українські конструкції з результативним значенням можна представити такими двома групами:

а) результатив від дієслів конкретної фізичної дії, у результаті якої об'єкт характеризується зміною властивостей або набуттям ознак: *Вихід із каменюці також був забарикадований* (І. Франко); *Машина пролітала повз польові жандармські пости, забетоновані і повиті дротом кулеметні гнізда* (Ю. Бедзик); *Одежа, руки в них забруднені фарбою та клеєм* (Леся Українка); *Італійським олівцем там було намальовано дівчину безмірної краси* (Ю. Яновський); *Вона справно вивернулася, схопила мене за комір і пхнула головою в сніг, наметений вітром під парканом* (Сміл., Сашко, 1954, 12); *Нафтові вишки, виразно окреслені вдень, тепер в лягаючих сутінках ледве маячили на близьких і далеких горбах* (О. Гончар); *Хай би впізнали в ньому того ошарпаного підпаса, що за чужим бидлом по чужих нивах спотикався* (О. Гончар);

б) результатив від дієслів, що позначають просторові відношення між двома предметами. Такими в українській мові є дієслова з префіксом при-, що передає значення зближення, з'єднання. Актанти мають форми «що до чого»: *Покійні отець мені не раз казали, що у метриці, прибавлено мені годів* (М. Кропивницький); *Може, давно б полинули з землі на безвість, якби мара прибитих на хрестах кривавих розбишак нас не лякала погрозою даремного скогіання* (Леся Українка); *До ганку на щастя підкову прибито* (Воронько, Тепло., 1959, 118); *До босих ніг прибичовано мотуззям старі калоші* (В. Тютюнник); *На борту літака був ще один гітлерівець – штурман... Не будучи графом, він не скаржився на недостачу друзів з графських синків, які пленталися за ним, приворожені необмеженим багатством його батька* (І. Ле); *На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош запхано в чоботи* (Ю. Яновський).

До цієї групи також широко включаються буттєві речення [4, 7, 8]. В українській буттєвій моделі широко вживаються результативи від дієслів створення, зі значенням існування: *До ганку на щастя підкову прибито* (П. Воронько); – *Допомогти вам, Даріно Павлівно? – Ні, у мене, власне кажучи, уже все приготовано. Багато часу не забере* (В. Собко); *В ілюстрованих журналах, серед великих героїв було вміщено його дороге обличчя* (М. Хвильовий); *Ми з Оксаною тепер живемо в тому часовому і просторовому вимірі, де для закоханих створено найкращі умови* (М. Мірошніченко).

Згруповані у двох наведених пунктах українські результативи своєю лексичною семантикою забезпечують результативне розуміння утворених ними конструкцій. Конструкції ці, як правило, позначають стійкий незворотний стан.

Лексичне оточення форми. Так, результативне значення має такі відмінні особливості:

а) ознака, яку виражає результатив, є стійкою, тривалою;

Показники тривалості типу *довго, все ще, цілий день* тощо визначають тривалість результативного стану і тим самим свідчать про результативне значення конструкції: *Коли пригадував зараз минуле, так і здавалося Артемові: мовби це лист за листом перегортає він велику мудру книгу життя, уже колись перегортану разом із батьком* (Головко, II, 1957, 392); *Ось уже перейдено пісок і глину, і корінь занурюється, як*

жадібний хробак, у жовту землю (Ю. Яновський, II, 1958, 126); *Стріляли на стрільбах.., кололи штиками ті самі опудала, що їх безліч разів уже **було переколото** курсантами піхотного училища* (О. Гончар, Людина.., 1960, 70); *Виявилось, що Таврійський повстанський полк, уже давно **перетворено** в бригаду* (О. Гончар, II, 1959, 221).

Показники тривалості інших типів можуть позначати час, зайнятий самою дією. Це свідчить про пасивне значення конструкції (*за лічені секунди були заповнені тощо*).

б) результативне часове значення обмежене планом результату, «однопланове». Обмеженість результативного стану часовим планом допоміжного дієслова проявляється у сполученнях зі вказівкою на час.

Минуле результатива в сполученні з такими показниками: *ще вчора, тільки-но, у той час* тощо передбачає, що у теперішньому часі цей стан вже завершився. Порівняймо: *ще вчора усе було зроблено, тільки-но усе було сплутано* тощо.

Теперішнє результатива взагалі несумісне зі вказівкою на одиничний момент чи період в минулому. Вказівка на час для результатива можлива, лише коли виражається повторювана ознака, хронологічна циклічність (*навесні я закоханий* і под.), або коли суб'єкт стану є множинним (*у молодості усі закохані* і под.).

в) момент появи стану (завершення дії) залишається, як правило, невизначеним. Вказівка на певний момент сумісна і зі значенням завершення дії, і зі значенням стану, але смисл таких сполучень різний. У першому випадку виражається момент завершення дії (пасивне значення); у другому – те, що у вказаний момент стан уже мав місце, виникнувши колись раніше (результативне значення). Наприклад: *У 1141 році, коли Галицьке князівство **було сформоване**, більша частина Підкарпаття була **приєднана** до його володінь* (Б. Малик).

При акціональному розумінні дієприкметника *було сформоване* Галицьке князівство сформували саме у 1141 році, при результативному – формування могло початися раніше, триваючи й у 1141 році; дієприкметник *була приєднана* має лише акціональне значення.

Положення у структурі тексту. Так, результативно сприймається конструкція, якщо речення, що передує перфектній конструкції, або ж наступне речення має дієслівний предикат, що позначає динамічну ситуацію: Для гостей звільнили один килим, і без замовлення туди подано кок-чай, сухий виноград та два коржики (І. Ле); Дулібові та Іваниці подано чаші з медом. Вони пили повільно, чи то смакували напій, чи то навмисне затягували час (П. Загребельний).

Висловлено також пропозицію вважати результативною будь-яку перфектну конструкцію, якщо вона перебуває за перфективною формою [7, с. 200]: Посірілий, розхристаний підскакав до «хазяїна», доповів, не встаючи з сідла: – Переправу розбомблено (О. Гончар); Постріли відгукнулися за садом, на леваді, і вона зрозуміла, що хутір оточено (Тулуб).

Результативність імперфективних конструкцій підтримується наявністю обставин способу дії і місця: Мазепа підкреслює, що цей лист писано не в Польщі, ані

поляком. Це видно із слів, яких немає в польській мові; Проект роблено з точним обрахунком попередніх спроб (І. Ле).

Результативність українських імперфективних конструкцій можна констатувати також на підставі відсутності в них показників статуральності: Дерев'яними кругляками мощено вулиці (П. Загребельний).

Суб'єктний варіант дводіатезного результати́ва подібно суб'єктно-діатезному типу, переважно позначає результативність. Суб'єктність, таким чином, у ситуації контекстуальної та ситуативної з'ясованості суб'єктності є способом визначення результативності. Як і в суб'єктному діатезному типі, розпізнати результативне значення конструкції можна на підставі семантичного значення вихідного дієслова. Українські *дводіатезні* результативні конструкції є результативними, якщо вихідне дієслово має семантику ціленаправленості [7, 8].

Так, частотною є дводіатезна форма від дієслів «зв'язати», «зв'язатися» є не результативною в конструкціях нижче, оскільки вона співвідноситься з рефлексивним декаузативом, що позначає нецілеспрямовану дію: *Але все те, що зв'язано з атомом, з розщепленням його ядра, почалося там далеко раніше* (Н. Рибак); *Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Але з нею зв'язано такі гарні хвилини* (М. Хвильовий).

Але коли та сама результативна форма співвідноситься з дієсловом, що позначає спонтанну, що межує з цілеспрямованістю дію, тобто з транзитивом «зв'язати», конструкція є результативною: *Тепер багато сподівань зв'язано з новою моделлю кінематографа. = Тепер багато сподівань ми (хтось) зв'яземо.*

Якщо результатив утворюється від транзитивного дієслова, об'єкт дії найчастіше позначає частину суб'єкта. У цьому випадку результат дії виражається не стільки на об'єкті, скільки на суб'єкті. *Посесивний* діатезний тип українських результативних конструкцій не впливає на характер конструкції, оскільки до нього входять як статуральний, так й акціональний різновиди: *Сказано ж у апостола Павла: «Коли мовами людськими глаголю...»* (П. Загребельний); *Підводячись з-за столу, ми вже знали, що з байдикарством в нас буде покінчено* (О. Гончар).

Висновки та перспективи дослідження. З метою максимально адекватно описати сутність діатезних опозицій при зсуві логічних акцентів зі сфери морфології слова у сферу семантики та синтаксису дієслівного речення нами виділено об'єктний, суб'єктний, дводіатезний та посесивний діатезні типи. Так, українські суб'єктні результати́ви реалізують тільки результативне значення. Результативні конструкції об'єктного діатезного типу в українській мові функціонують разом зі статуральними конструкціями. Розмежування обох різновидів залежить від ряду граматичних умов. Діатезний тип виявляється тут нейтральним. Вживання результативних конструкцій в рамках об'єктного типу обумовлено 1) лексичним значенням вихідного дієслова, 2) лексичним оточенням результати́ва, а також його 3) положенням у структурі тексту. Посесивний діатезний тип українських результативних конструкцій, як і об'єктний, не впливає на характер конструкції, оскільки до нього входять як статуральний, так й акціональний різновиди.

Проблема категорії результатива, не зважаючи на тривалу історію її вивчення, залишається однією з дискусійних та потребує подальших досліджень.

Наукова новизна, теоретична і практична цінність отриманих результатів. Вирішення теоретичних та практичних проблем категорії результатива є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але й для опису загальної структури мови, лексичного складу мови, з'ясування динаміки розвитку мови, є необхідною умовою для створення фундаментальних описових і категорійно-функційних граматики.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 244 с.
2. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець (ред.), К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 1996. – 437 с.
5. Загнітко А. П. Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії. – 2006. – № 14. – С. 64–73.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
7. Недялков В. П. Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект) / В. П. Недялков (ред.), С. Е. Яхонтов, Ю. С. Маслов и др. – Л. : Наука, 1983. – 262 с.
8. Храковский В. С. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого / А. А. Холодович (ред.), С. Е. Яхонтов, Г. Г. Сильницкий и др. – Л. : Наука, 1974. – 380 с.

References

1. Benvenist, Je. (1974), *General Linguistics* [*Obshhaja lingvistika*], Moskva, Progress, 244 s.
2. Bondarko, A. V. (1976), *Theory of morphological categories* [*Teorija morfologicheskikh kategorij*], Leningrad, Nauka, 255 s.
3. Vihovanec', I. R., Gorodens'ka, K. G. (2004), *Theoretical morphology of the Ukrainian language* [*Teoretichna morfologija ukraïns'koï movi*], Kiïv, Pul'sari, 398 s.
4. Zagnitko, A. P. (1996), *Theoretical grammar of the Ukrainian language: Morphology: Monograph* [*Teoretichna gramatika ukraïns'koï movi: Morfologija: Monografija*], Donec'k, DonNU, 437 s.
5. Zagnitko, A. P. (2006), *Morphological and semantic structure of the category of the country and the field of development* [*Morfologichna i semantichna struktura kategorii stanu i polja stanovosti*], *Lingvistichni studii*, № 1, S. 64–73.

6. Selivanova, O. O. (2006), *Modern linguistics: the terminology encyclopedia* [*Suchasna lingvistika: terminologichna enciklopedija*], Poltava, Dovkillja, 716 s.

7. Nedjalkov, V. P., Jahontov, S. E., Maslov, Ju. S. i dr. (1983), *Typology of effective constructions (result, stativ, passive, perfect)* [*Tipologija rezul'tativnyh konstrukcij (rezul'tativ, stativ, passiv, perfekt)*], Leningrad, Nauka, 262 s.

8. Hrakovskij, V. S., Jahontov, S. E., Sil'nickij, G. G. i dr. (1979), *Typology of passive structures. Diathesis and liens* [*Tipologija passivnyh konstrukcij. Diatezy i zalogi*], Leningrad, Nauka, 380 s.

Ю. А. Голоцукова,

*Мариупольский государственный университет,
кафедра славянской филологии и перевода*

РЕЗУЛЬТАТИВ И ДИАТЕЗА (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА)

Статья посвящена исследованию сущности диатезных оппозиций при смещении логических акцентов из сферы морфологии слова в сферу семантики и синтаксиса глагольного предложения, выделению и описанию объектного, субъектного, двудиатезного и посессивного диатезных типов результативных конструкций в украинском языке.

Ключевые слова: актив, диатеза, диатезный тип, пассив, результатив.

Y. O. Golotsukova,

*Mariupol State University,
Department of Slavic Philology and Translation*

RESULTATIVES AND DIATESIS (ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN LANGUAGE)

The article is devoted to the study of the essence of diathesis oppositions when logical accents are shifted from the sphere of word morphology to the sphere of semantics and syntax of the verbal sentence, to isolating and describing the object, subject, bi-diathesis and possessive diathesis types of resultative constructions in the Ukrainian language. The object of study was the category of the resultative of the Ukrainian language, the subject - diathesis types of resultative constructions of the Ukrainian language. Ukrainian subjective resultative only realize resultative results. Resultative constructions of the object diathesis type in the Ukrainian language function together with stativ constructs. The differentiation of both types depends on a number of grammatical conditions. The diathesis type is neutral here. The application of resultative constructions within the object type is due to 1) the lexical meaning of the original verb, 2) the lexical environment of the resultative, as well as its 3) position in the structure of the text. Possessive diathesis type of Ukrainian resultative constructions, like the object, does not affect the nature of the design, because it includes both the statal and the active species. The solution of theoretical and practical problems in the resultative category is important not only for a comprehensive explanation of the verb's characteristics, but also for describing the general structure of the language, the lexical composition of the language, and

elucidating the dynamics of language development, is a prerequisite for the creation of fundamental descriptive and category-functional grammars.

Key words: asset, diathesis, diathesis type, passive, resultant.